

ДИНАМІКА ЧИСЕЛЬНОСТІ БОЛГАРСЬКОЇ ЕТНІЧНОЇ МЕНШИНИ ПІВНІЧНОГО ПРИАЗОВ'Я У 1921–1991 РР.

Марія Пачева

докторант, кафедра історії Болгарії,
Софійський університет «Св. Клімент Охридський»,
бул. «Цар Освободител», 15, 1504, Софія, Республіка Болгарія,
e-mail: pacheva.mariya.18@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3635-4508

Володимир Мільчев

доктор історичних наук, професор, кафедра джерелознавчих студій
та суспільних комунікацій, Запорізький національний університет,
вул. Жуковського, 66, 69600, Запоріжжя, Україна,
e-mail: vladmilchev@ukr.net, ORCID: 0000-0003-4432-3322

Досліджуючи процеси етнокультурного розвитку етнічної меншини, важливо враховувати демографічні зміни у її середовищі, що мають значний вплив на її здатність до збереження себе як соціокультурної цілісності. Метою нашого дослідження є прослідкувати демографічні зміни у середовищі болгарської етнічної меншини Північного Приазов'я у радянський період.

У результаті дослідження виявлено, що упродовж більшої частини досліджуваного періоду спостерігається тенденція на зниження чисельності болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї. До середини 20-х років зберігалася позитивна динаміка населення, однак вже наприкінці 30-х років було зафіксоване зниження чисельності болгар у регіоні, що продовжувалося приблизно до 50–60-х років. Перепис 1970 р. зафіксував деяке збільшення болгарського населення Запорізької області порівняно з попереднім переписом 1959 р., однак надалі чисельність болгар знову зменшилася. Причинами цього явища частково могли бути трагічні події першої половини XX століття (колективізація, голод 1932–1933 рр., репресії, Друга світова війна), частково – міграція болгар до інших регіонів (як правило, до великих міст) з метою отримання освіти та працевлаштування.

Окрім того, у досліджуваний період у середовищі болгар спостерігається стійка тенденція до урбанізації – якщо у 1926 р. близько 98,6% болгар регіону проживало у сільській місцевості (причому 96,6% – саме у болгарських селах), то вже у 1979 р. – лише близько 59%. Слід зазначити, що болгар, які мігрували до міста, фактично опинялися в інонаціональному середовищі, що прискорювало їх асиміляцію.

Станом на 1989 р. населення болгарських сіл у середньому зменшилося на 51,2% порівняно із 1926 р., що цілком укладається у загальну тенденцію зниження сільського населення по регіону. Паралельно з цим у них відбулося помітне зниження питомої ваги болгарського населення. Якщо у 1926 р. у половині болгарських сіл болгар становили понад 90% жителів, то у 1989 р. лише у 5 селах болгар складали понад три чверті населення, у той час як у третині сіл болгар було менше 50%, причому у двох селах вони взагалі не були показані серед провідних етнічних груп.

Ключові слова: Північне Приазов'я, болгарська етнічна меншина, демографія, динаміка населення

DYNAMICS OF THE POPULATION OF THE BULGARIAN ETHNIC MINORITY OF NORTHERN AZOV REGION IN 1921–1991

Maria Pacheva

Doctoral student, Department “History of Bulgaria”,
Sofia University “St. Kliment of Ohrid”, 15,
Tsar Osvobogitel Blvd., 1504, Sofia, Bulgaria,
e-mail: pacheva.mariya.18@gmail.com, ORCID 0000-0003-3635-4508

Vladimir Milchev

Doctor of historical sciences, professor, Department of source studies and public communications, Zaporizhia national university,
str. Zhukovsky, 66, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine,
e-mail: vladmilchev@ukr.net, ORCID 0000-0003-4432-3322

Exploring the processes of development of ethnicity and culture of an ethnic minority, it is important to consider the demographic changes which have a significant impact on its ability to preserve itself as a socio-cultural integrity. The purpose of this article is to show the demographic changes among the Bulgarian ethnic minority of Northern Azov region at the Soviet period.

The study revealed that for the most part of the period was observed a tendency to declining in the Bulgarian population of Northern Azov region. By the mid-20s of the 20th century was observed the increase in the Bulgarian population. However, already in the late 30's censuses showed the declining in the Bulgarian population, which lasted until about 50-60's. The 1970 census recorded some increase in the Bulgarian population in Zaporizhia Oblast compared with the previous census of 1959, however, later the number of Bulgarians decreased again. The reasons for this phenomenon could be partly the tragic events of the first half of the twentieth century (collectivization, famine 1932-33, repression, World War II), partly – the migration of Bulgarians to other regions (usually to large cities) for education and employment.

In addition, in the study period among Bulgarians of the region there is a steady trend towards urbanization – if in 1926 about 98.6% of Bulgarians in the region lived in rural areas (and 96.6% - in Bulgarian villages), then in 1979 – only about 59%. Bulgarians who migrated to cities actually found themselves in a foreign ethnic environment, which accelerated their assimilation.

As of 1989, the population of Bulgarian villages decreased by an average of 51.2% compared to 1926, which fits perfectly into the general trend of declining rural population in the region. The share of Bulgarians in Bulgarian villages also decreased significantly. In 1926 in half of the Bulgarian villages Bulgarians made up more than 90% of the population. In 1989 Bulgarians made up more than three-quarters of the population in only 5 villages, while in a third of Bulgarian villages Bulgarians were less than 50% and in two villages they were not included into the main ethnic groups.

Keywords: Northern Azov region, Bulgarian ethnic minority, demography, population dynamics

Актуальність дослідження соціокультурних процесів у традиційних компактних ареалах мешкання болгарської діаспори в Україні (одним з яких є Північне Приазов'я) обумовлена тим, що саме за цієї форми розселення формується специфічне національне середовище, здатне забезпечити сприятливі умови для стійкого збереження етнічної меншини. Важливим для розуміння зазначених процесів є врахування (та всебічне вивчення) такого фактору, як демографічні зміни у середовищі етнічної меншини, що мають значний вплив на її здатність до самовідтворення та консервування себе як соціокультурної цілості.

У цій статті ми ставимо за мету прослідкувати демографічні зміни у середовищі болгарської етнічної меншини Північного Приазов'я у радянський період. Хронологічні межі дослідження охоплюють період 1921 р. по 1991 р., тобто від утвердження радянської влади у регіоні до розпаду Радянського Союзу та проголошення незалежності України. Територіальні межі дослідження визначені ареалом розташування болгарських сіл у межах сучасної Запорізької області – Бердянського та Мелітопольського районів (до адмінреформи – Бердянського, Приазовського, Приморського та Якимівського), які тимчасово перебувають під російською окупацією.

Тема статті у такому формулюванні не була об'єктом спеціального дослідження, однак окремі її аспекти знайшли відображення у працях ряду науковців. Зокрема Л. І. Полякова (Polyakova 1998) та К. М. Рошко (Roshko 2016), досліджуючи етнічний склад населення регіону, торкалися й демографічних змін у середовищі болгар Північного Приазов'я. Статистичному огляду болгарської етнічної меншини регіону від моменту її утворення до сучасності присвячена стаття М. Г. Станчева (Stanchev 2012).

Джерельну базу нашого дослідження складає комплекс опублікованих та неопублікованих джерел. До опублікованих джерел належать, зокрема, статистичні збірники, що містять результати загальносоюзних переписів населення, зокрема перепису 1920 р.

(Preliminary results of the census 1920, 1924), 1926 p. (Census 1926 Vol. 4; 1928), (Census 1926 Vol. 13; 1929), 1937 p. (Zhiromskaya et al. 2007), 1939 p. (Census 1939), 1989 p. (Population of the Zaporozhye region 1991), а також статистичні збірники, що містять дані відносно національного складу України, зокрема «Національні меншості на Україні (реєстр селищ)» (National minorities 1925) та «Национальный состав Советской Украины» (укладач – М. О. Черлунчакевич), видані у 1925 р. (Cherlyunchakevich 1925, 11–12). Важливим опублікованим джерелом також є статистичний збірник «Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ» за редакцією професора М. Г. Станчева (Stanchev 2009). До неопублікованих джерел належать зокрема статистичні звіти про чисельність і склад населення окремих болгарських сіл за різні роки (DAZO, F. R-4357. Op. 1. Spr. 63), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 644), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 397), (DAZO, F. R-4475. Op. 1. Spr. 205), (DAZO, F. R-3476, Op. 1., Spr. 175), (DAZO, F. R-5037. Op. 1. Spr. 8), (DAZO, F. R-5650. Op. 1. Spr. 20, ark. 1–3), що зберігаються у Державному архіві Запорізької області.

У попередній, дорадянський період історії, чисельність населення болгарських сіл Північного Призов'я відзначалося стійкою позитивною динамікою: на момент переселення (1861–1863 роки) дослідники оцінюють її у близько 17 тис. осіб (Pachev 2007, 14, 19), а напередодні Першої світової війни (1914 рік) – у 46 тис. осіб (Pachev 1996, 14).

Оцінка чисельності та національного складу населення приазовських болгарських сіл на початку досліджуваного періоду ускладнена тим, що Загальноросійський перепис населення 28 серпня 1920 р., який потенційно мав дати необхідну інформацію, не відбувся у повній мірі через різке загострення військово-політичної ситуації у приазовському регіоні і на більшості території України. Його результати по Україні були оприлюднені лише у розрізі двох губерній – Харківської та Чернігівської (Preliminary results of the census 1920; 1924, 3). На неможливість використовувати дані перепису 1920 р. для більшості території України вказують, зокрема, укладачі реєстру національних сіл у 1925 р. (National minorities 1925, 3). З цієї ж причини важко також оцінити масштаби голоду 1921–1922 років у болгарських селах Призов'я та його вплив на динаміку населення.

Дані поточної статистики є неповними і дають лише приблизну картину національного складу населення, що, наприклад, визнають автори дослідження під редакцією М. О. Черлунчакевича: «...підсумкові дані про національний склад України представляють собою не абсолютно точний статистичний матеріал про національні меншини, що населяють УСРР, а дають лише цифри, які більшою або меншою мірою наближення відтворюють національний склад України по окремим національностям на момент, що безпосередньо передував переходу України на трьохступеневу систему управління» (переклад наш) (Cherlyunchakevich 1925, 11–12).

На щастя, ми маємо у своєму розпорядженні докладні статистичні дані, що розкривають демографічний стан болгарських сіл Призов'я, на середину 20-х років, коли відбувся Загальносоюзний перепис населення 1926 р. Його результати показують кількість населення та питому вагу болгар у кожному селі, розселення представників болгарського етносу по території приазовського регіону, УСРР та СРСР, статеву-вікову структуру, поширення рідної мови, тощо. Ці матеріали є досить репрезентативними, незважаючи на незначні розбіжності у даних між попередніми підсумками, опублікованими в Україні 1927 р., та офіційними результатами, виданими Центральним статистичним управлінням СРСР у 1928–1929 роках.

На момент проведення перепису 1926 р. майже усі болгарські села Призов'я перебували у складі Мелітопольського округу, за винятком с. Софіївки, яке було віднесене до Маріупольського округу. Тому ми вимушені аналізувати дані по обох зазначених округах.

Базуючись на аналізі попередніх підсумків перепису 1926 р., професор М. Г. Станчев опублікував статистичний зріз, що наочно показує поширення болгарського сільського населення територією України (Stanchev 2009, 171–191). Зокрема, ним виділено чисельність болгар по кожній сільраді. Ми дозволили собі провести додаткову статистичну обробку цих даних, що у поєднанні із аналізом офіційних результатів перепису 1926 р. дає можливість зробити наступні висновки.

По-перше, у 20-х роках, як і у попередній хронологічний період, продовжила свій прояв позитивна динаміка населення болгарських сіл Призов'я: станом на 1926 р. воно

сумарно складало понад 56,5 тис. осіб, тобто збільшилося на 10 тис. осіб (22%), порівняно із 1914 р., не зважаючи на воєнне лихоліття 1914–1920 років та голод 1921–1922 років.

По-друге, попри наявну етнічну неоднорідність населення болгарських сіл, питома вага болгар у цих селах у середині 20-х років залишалася високою: від 69,9% (Луначарське) до 98,7% (Діянівка). При цьому у половині сіл (15) етнічні болгары становили понад 90% жителів, а у середньому по 31 селу – 89,3%.

По-третє, у приазовському регіоні зберігалася висока концентрація болгарського населення, яке було зосереджене саме у болгарських селах: 96,6% від усього сільського болгарського населення Мелітопольського та Маріупольського округів. На всі інші населені пункти припадало, відповідно, лише 3,4%. Порівняння кількості сільського болгарського населення у Мелітопольському та Маріупольському округах із загальною кількістю болгар в СРСР (111 193 осіб) та УСРР (92 087 осіб) (Census 1926 Vol. 4; 1928, 2–3), (Census 1926 Vol. 13; 1929, 16–22) свідчить, що болгарське сільське населення обох округів склало майже половину болгарського населення СРСР (45,9%) та більше половини болгарського населення України (55,4%).

По-четверте, болгары належали до числа найменш урбанізованих етнічних груп регіону: з усього болгарського населення Мелітопольського та Маріупольського округів, яке складало 51 774 осіб, сільськими жителями були 51 048 осіб, що становить 98,6%. Окремі підрахунки по Мелітопольському округу показують ще вищу частку сільських жителів серед болгар – 99,1% (загальна кількість болгар – 50 361, у містах – 457, у селах – 49 904). Для порівняння разом по обох округах сільське населення складало 87,9% (1 012 329 жителів села, 1 151 706 осіб усього населення).

По-п'яте, болгарське сільське населення Північного Приазов'я вирізнялося особливістю гендерної структури, а саме високою часткою чоловіків порівняно із середніми показниками по регіону. Серед сільських жителів болгарської національності Мелітопольського округу різниця у кількості чоловіків та жінок у 1926 р. складала менше 1% (49,7% проти 50,3%), у той час як у середньому по округу – 3,6% (відповідно 48,2% проти 51,8%). А у середовищі болгарського сільського населення Маріупольського округу взагалі спостерігалася значна перевага чоловіків: 53,1% проти 46,9% (різниця – 4,4%). До речі, у містах в обох округах серед болгар спостерігалася перевага чоловіків, які складали у Мелітопольському окрузі – 65,2% (298 чоловіків та 159 жінок), а у Маріупольському окрузі – 55,8% (Census 1926 Vol. 13; 1929, 94).

Таким чином, маємо підстави стверджувати, що у середині 20-х років минулого століття болгарські села Північного Приазов'я були найбільшим осередком компактного проживання болгар в Україні та СРСР, зокрема у них було сконцентровано майже 97% болгарського населення Приазовського регіону. Населення цих сіл продовжувало зростати, і етнічні болгары у них складали переважну більшість.

Дані наступних радянських переписів населення (1937 р., 1939 р., 1959 р., 1970 р., 1979 р.) є менш інформативними, порівняно із переписом 1926 р., і несуть на собі відбиток тоталітарної системи, а отже вимагають від істориків особливо обережного ставлення до введення їх у науковий обіг.

На характері матеріалів «репресованого» перепису 1937 р. і, тим більше, «виправного» перепису 1939 р. негативно позначився дух епохи масових репресій. Дослідники відзначають, що доступні для вивчення матеріали перепису населення 1937 р. дають лише загальне уявлення про чисельність болгар в СРСР: загалом – 90 919 осіб, в Українській РСР – 74 862 (Бессарабія на той час ще перебувала у складі Румунії) (Zhiromskaia et al. 2007, 86, 106), (Stanchev 2009, 214). Матеріали перепису 1939 р. є більш повними та доступними, але їх достовірність викликає сумнів, враховуючи соціальний заказ, який стояв перед його організаторами. Наприклад, професор М. Г. Станчев виявив чисельні прояви невідповідності між даними протоколів та переписних аркушів із результатами офіційних підрахунків (Stanchev 2009, 215).

Порівняння матеріалів переписів 1939 р. та 1926 р. ускладнюється невідповідністю адміністративно-територіального поділу. Але, беручи до уваги той факт, що до Запорізької області увійшли усі місця компактного проживання болгарського населення, можна вважати відносно коректним співставлення даних по Мелітопольському та Маріупольському

округах за 1926 р. із даними по Запорізькій області за 1939 р., які представлені нами у таблиці. Це співставлення наочно показує помітне зменшення болгарського населення регіону на фоні зростання загальної кількості болгар у СРСР:

Таблиця 1
Співставлення чисельності болгарського населення приазовського регіону згідно з матеріалами переписів 1926 р. та 1939 р.

Болгарське населення у межах:	1926		1939	
СРСР (місто та село)	111 193	100%	113 494	100%
Мелітопольського та Маріупольського округів (1926 р.)	51 774	46,6%		
- у тому числі сільське болгарське населення	51 048	45,9%		
Запорізької області (1939 р.)			38 185	33,6%
- у тому числі сільське болгарське населення			34 237	30,2%

Отже, за результатами перепису 1939 р. загальна кількість болгарського населення Запорізької області становила 38 185 осіб (17 961 чоловічої статі та 20 224 жіночої), у тому числі сільського населення – 34 237 осіб (15 839 чоловічої статі та 18 398 жіночої) (Stanchev 2009, 223; Census 1939). Таким чином, маємо зменшення кількості сільського болгарського населення приазовського регіону приблизно на третину.

На жаль, у нашому розпорядженні немає даних про чисельність болгар Запорізької області у середині 40-х років. Перший післявоєнний радянський перепис населення було здійснено вже у 1959 р. Цей перепис зафіксував подальше зниження кількості болгарського населення регіону – до 36 598 осіб, серед яких сільські жителі становили 25 634 особи (Stanchev 2009, 260–261).

Наступний перепис населення (1970 р.) зафіксував тимчасову тенденцію на зростання чисельності болгарської етнічної групи запорізького регіону, яка, вірогідно, існувала вже у 50-ті роки. Ця тенденція зберігалася до початку 70-х років. Перепис 1970 р. показав найбільшу кількість болгарського населення Запорізької області у післявоєнний період – 38 098 осіб (Stanchev 2009, 435). Вже у 70-ті роки намітилася зворотна тенденція – на зменшення чисельності болгарської етнічної групи області. Перепис 1979 р. зафіксував зменшення їхньої чисельності на 1 тис. (до 37 105 осіб) (Stanchev 2012, 148).

Зменшенню кількості болгарського населення у 1939–50 рр. сприяли такі фактори, як Друга світова війна та післявоєнний голод 1946–1947 рр. Породжена війною демографічна яма чітко простежується у звітах про статевовіковий склад населення по окремих болгарських селах (DAZO, F. R-4357. Op. 1. Spr. 63), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 644), (DAZO, F. R-3495, Op. 1. Spr. 397), (DAZO, F. R-4475. Op. 1. Spr. 205), (DAZO, F. R-3476, Op. 1., Spr. 175), (DAZO, F. R-5037. Op. 1. Spr. 8). Зокрема, у с. Велика Тернівка народжуваність у період з 1942 р. по 1948 р. коливається з 2 до 7 дітей на рік, в той час, як в інші роки народжувалось по 10–24 дітей на рік, окрім періоду 1931–1934 рр. (DAZO, F. R-5650. Op. 1. Spr. 20, ark. 1–3). Додатковою причиною зменшення зафіксованої у переписах кількості болгар у регіоні могло бути й те, що після репресій 30–40-х рр. деякі представники болгарського етносу воліли приховувати свою національність.

Причини зменшення кількості болгар на фоні збільшення загальної кількості населення регіону можуть критися також в міграції болгар до інших областей (як правило, до великих міст) з метою отримання освіти та працевлаштування. Як зазначає М. Г. Станчев, у 60–80-ті рр. XX ст. болгарі, що традиційно проживали на півдні України, рівномірно розселилися по всіх областях Української РСР (Stanchev 2012, 148). Особливо активно виїжджала з болгарських сіл молодь, що стало причиною погіршення демографічної ситуації у майбутньому.

Водночас наприкінці 40-х відбулося масове організоване переселення до болгарських сіл великих груп сімей з інших регіонів, що також додатково сприяло зменшенню відсотку болгарського населення в окремих селах. Так, наприклад, у протоколах комісії

культурно-побутової та з благоустрою Ботіївської сільської ради за 1950 р. (протокол № 4 від 26 квітня 1950 р.) вказано, що до села прибули 21 господарство переселенців, що розміщені по квартирах і потребують «благоустрою» (DAZO, F. R-4474. Оп. 1. Spr. 20, ark. 7). Таким чином, поглиблювалася етнічна неоднорідність болгарських сіл.

Упродовж усього досліджуваного періоду спостерігається зменшення сільського та збільшення міського болгарського населення досліджуваного регіону. Так, у 1939 р. у містах області проживало приблизно 10% від загальної кількості болгар області (тобто 3,9 тис. чол. з 38,7 тис.), у 1959 – 30% (10,9 тис. чол.), а у 1979 – вже 41% (15,3 тис. чол.) (Stanchev 2012, 147). Таким чином, разом із чисельністю, упродовж досліджуваного періоду змінюється і характер розселення болгарської меншини регіону з традиційного переважно компактного на змішаний компактно-дисперсний. Слід зазначити, що болгар, які мігрували до міста, фактично опинялися у інонаціональному середовищі, що прискорювало їх асиміляцію.

Для визначення загальної тенденції динаміки чисельності населення болгарських сіл Північного Приазов'я та питомої ваги у ньому представників болгарського етносу необхідно порівняти матеріали переписів 1926 р. та 1989 р. Матеріали останнього, що здійснювався в епоху перебудови і викликає більше довіри, ніж деякі попередні радянські переписи, дають уявлення про демографічний стан болгарських сіл Приазов'я наприкінці досліджуваного періоду.

Як було вказано вище, у 20-х роках населення болгарських сіл зростало, і у 1926 р. його загальна чисельність складала 56 751 осіб. Але у подальшому проявилася стійка тенденція на зниження. У підсумку в 1989 р. населення болгарських сіл зменшилося до 28 554 осіб, що становило приблизно 50,3% від його чисельності у 1926 р. При цьому показники по кожному болгарському селу були різними, іноді значно відрізнялися від середнього. Так, наприклад, у с. Луначарське чисельність населення, навпаки, збільшилася на 51,1%, а у с. Полоузівка – зменшилася на 72,7%.

Зменшення загальної кількості населення болгарських сіл цілком укладається у загальну тенденцію по регіону. На півдні Запорізької області за аналогічний період сільське населення зменшилося на 46,4%. Такий результат ми отримуємо при порівнянні даних Бердянського, Приморського, Призовського, Якимівського, Мелітопольського районів і сіл Бердянської міськради за 1989 р., з одного боку, та даних Андріївського, Бердянського, Ногайського, Коларівського, Друго-Покровського, Цареводарівського, Вознесенського, Кізярівського, Терпіннівського і Якимівського районів, які існували на тій самій території у 1926 р.

Паралельно із зменшенням населення болгарських сіл відбулося зниження у них питомої ваги болгар. Нагадаємо, що у 1926 р. найнижчий показник був у с. Луначарське (69,9%), а у половині сіл болгар становили понад 90% жителів. За даними перепису 1989 р. картина була зовсім іншою: лише у 5 селах – В'ячеславці, Лозоватці, Петрівці, Першій-Миколаївці, Богданівці (об'єднаній із Степанівкою-Другою) – болгар складали понад три чверті населення. Ще у 14 селах болгар було понад 50%. У решті сіл частка болгар за переписом 1989 р. показана менше половини, а у с. Мала Тернівка та с. Велика Тернівка болгар взагалі не показані серед провідних етнічних груп.

Таблиця 2

Динаміка чисельності населення болгарських сіл Північного Приазов'я з 1926 по 1989 роки (Stanchev 2009, 177–181), (Population of the Zaporozhye region 1991)

	Сільради	1926 всього	1926 % болгар	1989 всього	1989 % болгар	Різниця 1989 від 1926	% 1989 від 1926
1	Софіївська	1301	83,3	479	40%	-822	36,8
2	Андріївська	2682	93,4	1530	56%	-1152	57,0
3	Палаузівська	1188	96,4	324	66%	-864	27,3
4	Троянська	2064	87,1	1479	55%	-585	71,7

5	Луначарська	1529	69,9	2311	28%	782	151,1
6	Гюнівська	1379	93,4	679	68%	-700	49,2
7	Радолівська	1252	93,8	458	52%	-794	36,6
8	Коларівська (Романівська)	2025	92,4	1225	50%	-800	60,5
9	Вячеславська	2090	94,0	1062	Більшість	-1028	50,8
10	Маринівська	1667	94,2	828	71%	-839	49,7
11	Банівська	1601	98,0	1190	69%	-411	74,3
12	Преславська	3726	92,9	2324	51%	-1402	62,4
13	Інзівська	2914	95,1	1462	48%	-1452	50,2
14	Лозоватківська (Діянівська)	1528	98,7	745	Більшість	-783	48,8
15	Райнівська	1694	92,7	711	66%	-983	42,0
16	Зеленівська	2128	93,3	1137	59%	-991	53,4
17	Манойлівська	1629	90,3	622	62%	-1007	38,2
18	Петрівська	1930	92,2	773	76%	-1157	40,1
19	Першо-Миколаївська	1999	92,2	689	75%	-1310	34,5
20	Ганнівська	2036	80,6	679	68%	-1357	33,3
21	Богданівська	1714	98,0	1827	Більшість	-1662	52,4
22	Друго-Степанівська	1775	95,3				
23	Ботєвська (Цареводарівська)	4091	73,7	1808	36%	-2283	44,2
24	Строганівська	1412	72,0	623	46%	-789	44,1
25	Федорівська	1277	95,1	533	63%	-744	41,7
26	Гірсівська	3165	80,2	1204	40%	-1961	38,0
27	Надеждинська	1469	85,8	521	26%	-948	35,5
28	Дмитрівська	884	95,1			-884	0,0
29	Олександрівська	693	91,8	381	23%	-312	55,0
30	Терновська I	692	89,7	232	Незначна меншість	-460	33,5
31	Терновська II	1217	91,7	718	Незначна меншість	-499	59,0
	Всього	56 751	89,3	28 554		-28 197	50,3

Таким чином, на основі статистичних даних можемо констатувати, що упродовж більшої частини досліджуваного періоду спостерігається тенденція на зниження чисельності болгарської етнічної меншини у Північному Приазов'ї. До середини 20-х років зберігалася позитивна динаміка населення, однак вже наприкінці 30-х років було зафіксоване зниження чисельності болгар у регіоні, що продовжувалося приблизно до 50–60-х років. Перепис 1970 р. зафіксував деяке збільшення болгарського населення Запорізької області

порівняно з попереднім переписом 1959 р., однак надалі чисельність болгар знову зменшилася. Станом на 1989 р. населення болгарських сіл у середньому зменшилося майже удвічі порівняно із 1926 р., що цілком укладається у загальну тенденцію зниження сільського населення по регіону.

На середину 20-х років ХХ ст. болгари належали до числа найменш урбанізованих етнічних груп Північного Приазов'я, однак упродовж досліджуваного періоду у їх середовищі болгар регіону спостерігається стійка тенденція до урбанізації, унаслідок чого характер розселення болгарської меншини регіону змінюється з традиційного переважно компактного на змішаний компактно-дисперсний. Притік до болгарських сіл регіону значної кількості іншоетнічних переселенців призвів до значного зниження питомої ваги етнічних болгар у їх середовищі.

ЛІТЕРАТУРА / REFERENCES

Cherlyunchakevich, N. A. 1925. Natsionalnyy sostav Sovetskoy Ukrainy [Ethnic Groups in the Soviet Ukraine]. Kharkov, Printing House of the All-Ukrainian Council of Trade Unions Named After P. Ivanov, 120 s. (In Russian).

Черлунчакевич, Н. А. 1925. Национальный состав Советской Украины. Харьков, Типография ВУСПС им. П. Иванова, 120 с.

Chislennost naseleniya Zaporozhskoy oblasti (po dannym Vsesoyuznoy perepisi naseleniya 1989 g.) [Population of the Zaporozhye Region (According to the All-Union Population Census of 1989)]. Zaporozh'e, 1991, 203 s. (In Russian). Численность населения Запорожской области (по данным Всесоюзной переписи населения 1989 г.). Запорожье, 1991, 203 с.

DAZO. Derzhavny'j arxiv Zaporiz'koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-3476 Inzivs'ka sil's'ka rada ta yiyi vy'konavchy'j komitet. Selo Inzivka Pry'mors'kogo rajonu, Zaporiz'koyi oblasti 1943–2000 rr. [Inzivka Village Council and Its Executive Committee. The Village of Inzivka, Primorsky District, Zaporizhzhia Region, 1943–2000]. Op. 1. Spr. 175 Staty'sty'chni dani z perepy'su naselennya za 1961 r. [Statistical data from the Population Census for 1961]. 6 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-3476 Інзівська сільська рада та її виконавчий комітет. Село Інзівка Приморського району, Запорізької області 1943–2000 рр. Оп. 1. Спр. 175 Статистичні дані з перепису населення за 1961 р. 6 арк.

DAZO. Derzhavny'j arxiv Zaporiz'koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-3495. Vy'konavchy'j komitet Girsivs'koyi sil's'koyi rady' deputativ trudyashhy'x. Selo Girsivka Pry'azovs'kogo rajonu, Zaporiz'koyi oblasti. 1943–1996 rr. [Executive Committee of the Girsivka Village Council of Workers' Deputies. The Village of Girsivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region. 1943–1996]. Op. 1. Spr. 644. Richny'j staty'sty'chny'j zvit pro kil'kist' naselennya, gospodarstv, xudoby' ta in. na 1984 r. [Annual Statistical Report on the Number of Population, Farms, Livestock, etc. for 1984]. 15 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-3495. Виконавчий комітет Гірсівської сільської ради депутатів трудящих. Село Гірсівка Приазовського району, Запорізької області. 1943–1996 рр. Оп. 1. Спр. 644. Річний статистичний звіт про кількість населення, господарств, худоби та ін. на 1984 р. 15 арк.

DAZO. Derzhavny'j arxiv Zaporiz'koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-3495. Vy'konavchy'j komitet Girsivs'koyi sil's'koyi rady' deputativ trudyashhy'x. Selo Girsivka Pry'azovs'kogo rajonu, Zaporiz'koyi oblasti. 1943–1996 rr. [Executive Committee of the Girsivka Village Council of Workers' Deputies. The Village of Girsivka, Pryazovsky District, Zaporizhzhia Region. 1943–1996]. Op. 1. Spr. 397. Zvit pro chy'sel'nist' naselennya na 1 sichnya 1971 r., dovidka pro kil'kist' gospodarstv, zvit z obliku xudoby' na 01.01.1971 [Report on the Number of the Population as of January 1, 1971, a Certificate on the Number of Farms, a Report on Livestock Registration as of January 1, 1971]. 12 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-3495. Виконавчий комітет Гірсівської сільської ради депутатів трудящих. Село Гірсівка Приазовського району, Запорізької області. 1943–1996 рр. Оп. 1. Спр. 397. Звіт про чисельність населення на 1 січня 1971 р., довідка про кількість господарств, звіт з обліку худоби на 01.01.1971. 12 арк.

DAZO. Derzhavny'j arxiv Zaporiz'koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-4357. Vy'konavchy'j komitet Rajnivs'koyi sil's'koyi Rady' deputativ trudyashhy'x, selo Rajnivka Pry'mors'kogo rajonu, Zaporiz'koyi oblasti. 1944–1954 rr. [Executive Committee of the Rajnivka Village Council of Workers' Deputies, the Village of Rajnivka, Primorsky District, Zaporizhzhia Region. 1944–1954]. Op. 1. Spr. 63. Odnorazovy'j zvit pro sklad naselennya zi stati i viku na 1 sichnya 1959 r. [One-time Report on the Composition of the Population by Sex and Age as of January 1, 1959]. 1 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-4357. Виконавчий комітет Райнівської сільської Ради депутатів трудящих, село Райнівка Приморського району, Запорізької області. 1944–1954 рр. Оп. 1. Спр. 63. Одноразовий звіт про склад населення зі статі і віку на 1 січня 1959 р. 1 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-4474. Botiyevs`ka sil`s`ka rada narodny`x deputativ i yiyi vy`konavchy`j komitet. 1945–1995 rr. [Botiyevo Village Council of People's Deputies and Its Executive Committee. 1945–1995]. Op. 1. Spr. 20. Spy`sky`, plany` i protokoly` komisiyi kul`turno-pobutovoyi i blagoustroyu na 1950 r. [Lists, Plans and Protocols of the Commission of Cultural, Household and Improvement for 1950]. 11 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-4474. Ботієвська сільська рада народних депутатів і її виконавчий комітет. 1945–1995 рр. Оп. 1. Спр. 20. Списки, плани і протоколи комісії культурно-побутової і благоустрою на 1950 р. 11 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-4475. Gannivs`ka sil`s`ka rada i yiyi vy`konavchy`j komitet. Selo Gannivka, Pry`azovs`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1946–2003 rr. [Gannivka Village Council and Its Executive Committee. The Village of Gannivka, Priazovsky District, Zaporizhzhia Region. 1946–2003]. Op. 1. Spr. 205. Staty`sty`chny`j zvit pro stan tvary`nny`cztva, pro chy`sel`nist` naselennya, pro chy`sel`nist` i vy`tratu fondiv zarobitnoyi platy`, pro sklad deputativ za 1960 r. [Statistical Report on the State of Livestock Husbandry, on the Population, on the Number and Expenditure of Wage Funds, on the Composition of Deputies for 1960]. 12 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-4475. Ганнівська сільська рада і її виконавчий комітет. Село Ганнівка, Приазовського району, Запорізької області. 1946–2003 рр. Оп. 1. Спр. 205. Статистичний звіт про стан тваринництва, про чисельність населення, про чисельність і витрату фондів заробітної плати, про склад депутатів за 1960 р. 12 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-5037. Vy`konavchy`j komitet Lozovats`koyi sil`s`koyi Rady` deputativ trudyashhy`x, selo Lozovatka Pry` mors`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1944–1954 rr. [Executive Committee of the Lozovatka Village Council of Workers' Deputies, the Village of Lozovatka, Primorsky District, Zaporizhzhia Region. 1944–1954]. Op. 1. Spr. 8. Staty`sty`chny`j zvit (pro nayavnist` xudoby`, chy`sel`nist` naselennya, z pracezdatnosti ta inshi) 1946 r. [Statistical Report (on the Presence of Livestock, Population Size, Working Capacity and Others) 1946]. 7 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-5037. Виконавчий комітет Лозоватської сільської Ради депутатів трудящих, село Лозоватка Приморського району, Запорізької області. 1944–1954 рр. Оп. 1. Спр. 8. Статистичний звіт (про наявність худоби, чисельність населення, з працездатності та інші) 1946 р. 7 арк.

DAZO. Derzhavny`j arxiv Zaporiz`koyi oblasti [The State Archives of Zaporizhia oblast]. F. R-5650. Vy`konavchy`j komitet Vely`koternivs`koyi Sil`s`koyi rady` deputativ trudyashhy`x, s. Vely`ka Ternivka, Yaky`mivs`kogo rajonu, Zaporiz`koyi oblasti. 1944–1954 rr. [Executive Committee of Velika Ternivka Village Council of Workers' Deputies, p. Velika Ternivka, Yakymiv District, Zaporizhzhia Region. 1944–1954]. Op. 1. Spr. 20. Richni staty`sty`chni zvity` pro vik i stat` sil`s`kogo naselennya, pro rezul`taty` posivu i perepy`s`u xudoby`. [Annual Statistical Reports on the Age and Gender of the Rural Population, on the Results of Sowing and Livestock Census]. 3 ark. (In Ukrainian).

ДАЗО. Ф. Р-5650. Виконавчий комітет Великотернівської Сільської ради депутатів трудящих, с. Велика Тернівка, Якимівського району, Запорізької області. 1944–1954 рр. Оп. 1. Спр. 20. Річні статистичні звіти про вік і стать сільського населення, про результати посіву і перепису худоби. 3 арк.

Nacional`ni menshosti na Ukrayini (reyestr sely`shh) [National Minorities in Ukraine (Registry of Settlements)]. Kharkiv, 1925, 65 s. (In Ukrainian).

Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Харків, 1925, 65 с.

Pachev, S. I. 1996. Bolgars`ki koloniyi Pivnichnogo Pry`azov`ya (1861–1917): kompleksne doslidzhennya [Bulgarian Colonies of the Northern Azov Region (1861–1917): a Comprehensive Study]. Extended Abstract of Candidate's Thesis Hist. Science: Zaporizhzhya, 20 s. (In Ukrainian).

Пачев, С. І. 1996. Болгарські колонії Північного Приазов'я (1861–1917): комплексне дослідження: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Запоріжжя, 20 с.

Pachev, S. I. 2007. Vozniknovenie bolgarskikh sel v Severnom Priazove (1861–1863) [The Emergence of Bulgarian Villages in the Northern Azov Region (1861–1863)]. Melitopol, Melitopol State Pedagogical University, 88 s. (In Russian).

Пачев, С. И. 2007. Возникновение болгарских сел в Северном Приазовье (1861–1863). Мелитополь, МГПУ, 88 с.

Polyakova, L. I. 1998. Zminy` v etnonacional`nomu skladi naselennya Pivdnya Ukrayiny` v 60–80-ti roky` XX st. [Changes in the Ethnic Composition of the Population of Southern Ukraine in the 1960s and 1980s]. *Pivdenna Ukrayina XX stolitya. Zapy`sky` naukoivo-doslidnoyi laboratoriyi Pivdennoyi Ukrayiny`*. ZDU, Vyp. 1 (4), s. 227–237. (In Ukrainian).

Полякова, Л. І. 1998. Зміни в етнонаціональному складі населення Півдня України в 60–80-ті роки XX ст. *Південна Україна XX століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України*. ЗДУ, Випуск 1 (4), с. 227–237.

Predvaritelnye itogi perepisi naseleniya 28 avgusta 1920 g. Naselenie 58 guberniy Yevropeyskoy i Aziatskoy Rossii [Preliminary Results of the Population Census on August 28, 1920. Population of 58 Provinces of European and Asian Russia]. *Proceedings of the Central Statistical Directorate*. Vol. 1. Issue 3.

Moscow, 14th printing house of Moscow Regional Economic Soviet, 1924. URL: https://istmat.org/files/uploads/26366/perepis_1920_vyp_3.pdf (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).

Предварительные итоги переписи населения 28 августа 1920 г. Население 58 губерний Европейской и Азиатской России. *Труды Центрального Статистического Управления*. Т. 1. Вып. 3. Москва, 14-я типография Моск. Сов. Нар. Хоз., 1924. URL: https://istmat.org/files/uploads/26366/perepis_1920_vyp_3.pdf (дата звернення: 30.05.2023).

Roshko, K. 2016. Formuvannya suchasnogo skladu naselennya v Zaporiz'hkij oblasti (1959–2001 rr.) [Generation of the Modern Population Composition in the Zaporizhzhia Region (1959–2001)]. *Naukovi zapysky Ternopil's'kogo nacional'nogo pedagogichnogo universy'tetu imeni Volody'my'ra Gnatyuka. Seriya: Istoriya*. Ternopil', Vy'p. 2 (1), s. 97–103. (In Ukrainian).

Рошко, К. 2016. Формування сучасного складу населення в Запорізькій області (1959–2001 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, Вип. 2 (1), с. 97–103.

Stanchev, M. G. 2012. Bolgarskoe naselenie Priazovya za poslednie 150 let (statisticheskiy obzor) [Bulgarian Population of the Azov Region over the Past 150 Years (Statistical Review)]. *Proceedings of the International Conference "4th Northern Azov Region Bulgarian Studies Seminar"*. Melitopol – Veliko Tarnovo, s. 133–159. (In Russian).

Станчев, М. Г. 2012. Болгарское население Приазовья за последние 150 лет (статистический обзор). *Матеріали Міжнародної наукової конференції «IV Приазовський болгаристичний семінар»*. Мелітополь – Велико Тирново, с. 133–159.

Stanchev, M. G. 2009. Bolgary v Rossiyskoy imperii, SSSR, stranakh Baltii i SNG. Tom 1 (1711–2006). Statisticheskiy sbornik [Bulgarians in the Russian Empire, the USSR, the Baltic States and the CIS. Volume 1 (1711–2006). Statistics Compendium]. Sofia, Academic Publishing House Named After Prof. Marin Drinov, 620 s. (In Russian).

Станчев, М. Г. 2009. Болгары в Российской империи, СССР, странах Балтии и СНГ. Том 1 (1711, 2006). Статистический сборник. София, Академическое издательство имени проф. Марина Дринова, 620 с.

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 17 dekabrya 1926 g.: kratkie svodki: v 10 t. 1927–1929. Vypusk 4: Narodnost i rodnoy yazyk naseleniya SSSR. 1928. [All-Union Census of the Population on December 17, 1926: Brief Summaries: in 10 Volumes. Issue 4: Nationality and Native Language of the Population of the USSR]. Moscow, Publishing House of Central Statistical Directorate of USSR, 138 s. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16537-vyp-4-narodnost-i-rodnoy-yazyk-naseleniya-sssr-1928#mode/inspect/page/1/zoom/4> (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).

Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки: в 10 т. Выпуск 4: Народность и родной язык населения СССР. 1928. Москва, Издание ЦСУ СССР, 138 с. URL: <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/16537-vyp-4-narodnost-i-rodnoy-yazyk-naseleniya-sssr-1928#mode/inspect/page/1/zoom/4> (Дата звернення: 30.05.2023).

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1926 goda. Tom XIII: Ukrainskaya Sotsialisticheskaya Sovetskaya Respublika. Stepnoy podrayon. Dnepropetrovskiy podrayon. Gornopromyshlennyy podrayon: narodnost, rodnoy yazyk, vozrast, gramotnost. 1929. [All-Union Census of the Population of 1926. Volume XIII: Ukrainian Socialist Soviet Republic. Steppe Subdistrict. Dnepropetrovsk Subdistrict. Mining Subdistrict: Nationality, Native Language, Age, Literacy]. Moscow, Publishing house of Central Statistical Directorate of USSR, 472 s. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009792> (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).

Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность, родной язык, возраст, грамотность. 1929. Москва, Издание ЦСУ Союза ССР, 472 с. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0009792> (Дата звернення: 30.05.2023).

Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1939 goda. Natsionalnyy sostav naseleniya rayonov, gorodov i krupnykh sel soyuznykh respublik SSSR [All-Union Census of the Population of 1939. The National Composition of the Population of Districts, Cities and Large Villages of the Union Republics of the USSR] (Source: RGAE RF. Rossiyskiy gosudarstvennyy arkhiv ekonomiki [Russian State Archives of the Economy] (former TsGANKh SSSR – Tsentralnyy gosudarstvennyy arkhiv narodnogo khozyaystva SSSR [Central State Archives of the National Economy of the USSR]). Fond 1562, opis 336, D.D. 966–1001 (“Natsionalnyy sostav naseleniya po SSSR, respublikam, oblastyam, rayonam” [“The National Composition of the Population in the USSR, Republics, Regions, Districts”]), D.D. 256–427 (Table. 26 “Natsionalnyy sostav naseleniya rayonov, rayonnykh tsentrov, gorodov i krupnykh selskikh naselennykh punktov” [“Ethnic Composition of the Population of Districts, District Centers, Cities and Large Rural Settlements”])). *Demoskop Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.xls. (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).

Всесоюзная перепись населения 1939 года. Национальный состав населения районов, городов и крупных сел союзных республик СССР. (Источник: РГАЭ РФ (быв. ЦГАНХ СССР), фонд 1562,

опись 336, Д.Д. 966–1001 («Национальный состав населения по СССР, республикам, областям, районам»), Д.Д. 256–427 (табл. 26 «Национальный состав населения районов, районных центров, городов и крупных сельских населенных пунктов»). *Демоскоп Weekly*. URL: http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_39_ra.xls. (Дата звернення: 30.05.2023).

Zhiromskaya, V. B., Polyakov, Yu. A. 2007. Vsesoyuznaya perepis naseleniya 1937 goda: Obshchie itogi. Sbornik dokumentov i materialov [All-Union Population Census of 1937: General Results. Collection of Documents and Materials]. Moscow: «Russian Political Encyclopedia» (ROSSPEN), 320 s. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/47581-vsesoyuznaya-perepis-naseleniya-1937-goda-obschie-itogi> (Date of the application: 30.05.2023). (In Russian).

Жиромская, В. Б., Поляков, Ю. А. 2007. Всесоюзная перепись населения 1937 года: Общие итоги. Сборник документов и материалов. Москва, «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 320 с. URL: <http://docs.historyrussia.org/ru/nodes/47581-vsesoyuznaya-perepis-naseleniya-1937-goda-obschie-itogi> (Дата звернення: 30.05.2023)

Дата подання статті у редакцію – 21.08.2023 р.